(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[२०१८] ७ एस सी आर ११०५ – ११११

विजय महादेवराव कुबाडे

विरुद्ध

महाराष्ट्र राज्य यांच्यावतीने जिल्हाधिकारी

(दिवाणी अपील क्र. ६००३-६००४ / २०१८)

०४ जुलै, २०१८

[न्यायमूर्ती एन. व्ही. रामाना आणि न्यायमूर्ती मोहन एम. शंतनागौदर]

भूमी अधिग्रहण अधिनियम, १८९४ – कलम १२(२) – निवाड्याची वैध सूचना – भूमी अधिग्रहण – निवाडा घोषित होणे – दि. ०४.१२.१९८७ रोजी पाठविण्यात आलेल्या निवाड्याच्या सूचनेसह जमीन मालकास निवाड्याची प्रत न पाठविणे – जमीन मालकास निवाड्याची प्रमाणित प्रत प्रत्यक्षात दि. ०३.०२.१९८८ रोजी प्राप्त झाली – त्यानंतर दि. ०९.०२.१९८८ रोजी जमीन मालकाने भरपाई वाढवून मिळण्यासाठी संदर्भ (Reference) न्यायालयात सादर केला – कालमर्यादेचा मुद्दा उपस्थित झाला – संदर्भ न्यायालयाने सदर संदर्भ कालमर्यादेच्या आत दाखल झालेला आहे असे ठरविले – मात्र उच्च न्यायालयाने तो कालमर्यादाबाह्य असल्याचे नमूद करून नामंजूर केला. सर्वोच्च न्यायालयाने अपीलावर निर्णय देताना ठरविले की: दि. ०४.१२.१९८७ रोजी पाठविण्यात

आलेले पत्र हे कलम १२(२) अन्वये वैध सूचना ठरू शकत नाही, जोपर्यंत जमीन मालकास निवाड्याची प्रमाणित प्रत प्राप्त होत नाही – आणि ती प्रत दि. ०३.०२.१९८८ रोजीच प्राप्त झाली होती – त्यामुळे, दि. ०९.०२.१९८८ रोजी दाखल केलेला भरपाईवाढ संदर्भ हा मुदतबाह्य ठरत नाही – उच्च न्यायालयाने कालमर्यादेबाबत दिलेला आदेश रद्द करण्यात येतो.

अपीले निकाली काढताना, न्यायालयाने असा निर्णय दिला की:

दि. ०४.१२.१९८७ रोजीची सूचना निवाड्याच्या प्रतीसह पाठविण्यात आलेली नव्हती. प्रस्तुत प्रकरणात, भूसंपादन अधिनियमाच्या कलम १२(२) अन्वये, दि. ०४.१२.१९८७ रोजीच्या पत्राद्वारे निवाड्याची वैध सूचना मानता येत नाही, कारण जोपर्यंत अपीलार्थीस निवाड्याची प्रमाणित प्रत प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत ती सूचना कायदेशीररीत्या वैध ठरत नाही. अपीलार्थ्यास ती प्रत दि. ०३.०२.१९८८ रोजी प्राप्त झाली. म्हणूनच, भरपाईवाढीसाठी दाखल करण्यात आलेला संदर्भ (reference) कालमर्यादेबाह्य नव्हता. उच्च न्यायालयाने कालमर्यादेच्या मुद्द्यावर दिलेला आदेश रद्द केला जातो, व सदर प्रकरण न्यायालयीन गुणवत्तेवर नव्याने विचारासाठी विशेषतः भरपाईच्या रकमेसंदर्भातील मुद्द्याचा पुन्हा विचार करण्यासाठी पाठविण्यात येते. [परि. ११, १२] [१११०-ई, एफ]

प्रेमजी नाथु वि. गुजरात राज्य आणि इतर **[२०१२] ३ एससीआर १०४२ : (२०१२) ५ एससीसी २५० – यावर अवलंबून.**

<u>केस लॉ संदर्भ</u>

[२०१२] ३ एससीआर १०४२ यावर अवलंबून परिच्छेद ११

दिवाणी अपीलीय अधिकारिता

दिवाणी अपीले क्र. ६००३-६००४ / २०१८

मुंबई उच्च न्यायालय, नागपूर खंडपीठ, नागपूर येथे प्रथम अपील क्र. ११६/-३१/१९९६ मध्ये दि. १४.०७.२०१४ रोजी पारित केलेल्या न्यायनिर्णय आणि आदेशामुळे उद्भवलेले.

सह

दिवाणी अपीले क्र. ६००६-६००७ / २०१८

कुमारी बान्सुरी स्वराज, सिद्धेश कोटवाल, रघुनाथ सेतुपती, गगन नारंग, कुमारी आस्था शर्मा, निशांत रमाकांत राव कटनेश्वरकर, आर.एस. हेगडे, श्रीमती फरहात जहान रहमानी, चंद्र प्रकाश, राजीव सिंह, उपस्थित पक्षकारांचे वकील.

न्यायालयाचा न्यायनिर्णय **न्यायमूर्ती एन. व्ही. रामाना** यांनी पारित केला:

दिवाणी अपीले क्र. ६००३-६००४ / २०१८

<u>(एसएलपी (सी.) क्र. २७५१६-२७५१७/२०१४ अंतर्गत उद्भवणारे)</u>

१. अनुमती दिली.

२. ही अपिले, मुंबई उच्च न्यायालयाच्या (नागपूर खंडपीठ) मध्ये दाखल प्रथम अपील क्र. ११६/१९९६ व प्रथम अपील क्र. ३१/१९९६ मध्ये दि. १४.०७.२०१४ रोजी अंतिम न्यायनिर्णय व आदेशाविरुद्ध दाखल करण्यात आलेली आहेत.

३. या प्रकरणाच्या निकालनिर्णयासाठी, सदर प्रकरणातील वस्तुस्थितींचा संक्षिप्त संदर्भ आवश्यक आहे. अपीलार्थ्याचे पूर्वहिताधिकारी हे वादातील मालमत्तेचे मालक होते. सन १९८५ मध्ये, वादातील जमीन अमरावती येथे शहर सेवा टर्मिनसच्या बांधकामासाठी महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या विभाग नियंत्रकामार्फत संपादित करण्यासाठी प्रस्तावित करण्यात आली होती. महाराष्ट्र प्रादेशिक योजना व नगररचना अधिनियम, १९६६ (MRTP Act) मधील कलम १२६(४) आणि भूमी अधिग्रहण अधिनियम, १८९४ मधील कलम ६ अन्वये आवश्यक अधिसूचना दि. ०५.१२.१९८५ रोजी शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आली. यानंतर, विशेष भू-संपादन अधिकारी, जिल्हा परिषद बांधकाम विभाग, अमरावती यांनी संबंधित पक्षकारांचे आक्षेप ऐकून घेतले. दि. ३०.११.१९८७ रोजी विशेष भू-संपादन अधिकाऱ्यांनी अंतिम आदेशान्वये निवाडा दिला, ज्यामध्ये उत्तरवादी प्राधिकरणांकडून अपीलार्थ्यास रु. ५,८३,३६६/- इतकी रक्कम देय ठरविण्यात आली. दि. २१.१२.१९८७ रोजी, अपीलार्थ्याचे पूर्वहिताधिकारी यांना भूसंपादन अधिकारी/जिल्हाधिकाऱ्यांकडून

दि. ३०.११.१९८७ निवाडा दिल्याची माहिती देणारी एक नोटिस प्राप्त झाली, जिचा उल्लेख इथे केला जातो तो असा की:

> "आपणास अशी नोटिस देण्यात येते की आपण या प्रकरणात हितसंबंधित व्यक्ती आहात, असे मानण्यात आले आहे. सदर प्रकरणात, दि. ३०.११.१९८७ रोजी, मी १८९४ च्या अधिनियमाच्या कलम ११(१) अन्वये, खालीलप्रमाणे निवाडा दिला आहे:
>
> (१) प्लॉट क्र. ३ मधील जमिनीचे क्षेत्रफळ ७०४.३१ चौ. मी. आहे.
>
> (२) सदर जमिनीसाठी मोबदला रक्कम रु. २,५८,८४९/- इतकी दिली जाणार आहे.
>
> (३) मोबदला रकमेचे विभाजन खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे:
>
> .....
>
> .....
>
> (२) आपल्याला मिळणारी रक्कम रु. २,५८,८४९/- इतकी आहे. आपण किंवा आपले अधिकृत प्रतिनिधी दि. २८.१२.१९८७ रोजी माझ्यासमोर उपस्थित राहावे. आपण सदर भरपाई हरकत घेत स्वीकारू शकता, जेणेकरून या प्रकरणासंदर्भात नागरी न्यायालयात संदर्भ पाठविण्याच्या आपल्या हक्कात कोणतीही अडथळा येणार नाही."

वरील सूचनेसह प्रत्यक्ष निवाडा जोडलेला नव्हता आणि अपीलार्थ्याचे पूर्वहिताधिकारी यांना निवाड्याची प्रमाणित प्रत केवळ ०३.०२.१९८८ रोजी प्राप्त झाली. दिनांक ०९.०२.१९८८ रोजी, अपीलार्थ्याचे पूर्वहिताधिकारी, विशेष भू-संपादन अधिकाऱ्यांनी त्यांना दिलेल्या भरपाईबाबत असमाधानी होऊन, भरपाई वाढविण्याच्या उद्देशाने भूमी अधिग्रहण अधिनियमाच्या कलम १८ अंतर्गत निवाड्याविरुद्ध संदर्भ दाखल केला. दरम्यान, अपीलार्थ्याचे पूर्वहिताधिकारी यांनी, भरपाई वाढीचा संदर्भ प्रलंबित असताना, निवाड्याची रक्कम हरकत घेऊन स्वीकारली होती.

४. संदर्भ न्यायालय (दिवाणी न्यायाधीशांचे न्यायालय) यांनी संबंधित पक्षकारांचे म्हणणे ऐकून, सदर संदर्भ अंशतः मंजूर केला आणि भरपाई रुपये ११०/- प्रति चौ. मीटर वरून रुपये २१०/- प्रति चौ. मीटर एवढी वाढविली. हे नमूद करणे विषयांतर ठरणार नाही की उत्तरवादी प्राधिकरणाने कालमर्यादेच्या मुद्द्यावर कोणताही आक्षेप घेतलेला नव्हता.

५. सदर निर्णयाविरुद्ध दोन्ही पक्षकारांनी, प्रथम अपील क्र. ११६/१९९६ आणि प्रथम अपील क्र. ३१/१९९६ या स्वरूपात परस्परविरुद्ध अपिले दाखल केली आणि सदर प्रकरण तत्सम स्वरूपाच्या इतर विविध याचिकांसोबत जोडण्यात आले. उच्च न्यायालयाने, दि. ०७.१०.२०१० रोजी दिलेल्या आदेशान्वये, कालमर्यादेच्या मुद्यावर प्रकरण संदर्भ न्यायालयाकडे परत पाठवतांना, सदर प्रकरण खालीलप्रमाणे प्रलंबित ठेवले–

पक्षकारांचे विद्वान वकील यांचे म्हणणे ऐकून आणि कार्यवाहीची कागदपत्रे व रेकॉर्ड तसेच कलम १२(२) च्या सूचनांच्या प्रती, ज्या की या न्यायालयात युक्तिवादाच्या वेळी विद्वान सहाय्यक शासकीय वकीलांनी सादर करण्याचा प्रयत्न केला होता, यांचा परिपाठ करता असे लक्षात येते की, न्यायनिवाड्याच्या हिताच्या दृष्टीने, अशा कालमर्यादेच्या मुद्द्याचा विचार संदर्भ न्यायालयाकडून करवून घेणे आवश्यक आहे, ज्याच्या निर्णयाविरुद्ध सदर अपिले दाखल करण्यात आली आहेत, आणि दिवाणी प्रक्रिया संहिता ऑर्डर ४१, नियम २५ अंतर्गत त्या अधिकाराचा वापर करणे आवश्यक ठरेल, कारण संदर्भ न्यायालयाने कालमर्यादेचा मुद्दा मांडलेलाच नाही आणि ठरवलेलाही नाही, जो की गुणाधारित निर्णय घेण्यापूर्वी निर्णायक ठरवणे अत्यावश्यक होते.

म्हणून, वरील सर्व प्रथम अपीले उच्च न्यायालयात प्रलंबित ठेवून , कालमर्यादेचा मुद्दा संदर्भ न्यायालयाकडे परीक्षणासाठी पाठविण्यात येत आहे, जेथे पक्षकारांना कालमर्यादेच्या मुद्द्यावर आपल्या दाव्यात आवश्यक त्या दुरुस्त्या करण्याची आणि सदर मुद्द्यावर पुरावे सादर करण्याची संधी दिली जाईल. संदर्भ न्यायालयाला निर्देश दिला जातो की, सर्व प्रकरणांतील कालमर्यादेचा मुद्दा , पक्षकारांनी संदर्भ

न्यायालयासमोर हजर झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत परीक्षण करून, त्यावरील निष्कर्ष व त्यामागील कारणांसह अभिलेख या न्यायालयात परत पाठवावा.

६. पुनर्विचाराकरिता प्रकरण संदर्भ न्यायालयाकडे पाठविल्यानंतर , संदर्भ न्यायालयाने पक्षकारांना पुरावे सादर करण्याची संधी दिली आणि पक्षकारांचे म्हणणे ऐकून घेत, दि. ११.१०.२०११ रोजी निकाल व आदेश दिला. संदर्भ न्यायालयाने असे निष्कर्ष काढले की, पूर्वहिताधिकाऱ्यांनी भरपाई वाढवून मिळावी यासाठीचा संदर्भ कालमर्यादेबाह्य होण्यापूर्वीच सादर केला होता, कारण त्यांना निवाड्याची माहिती फक्त ०३.०२.१९८८ रोजीच मिळाली होती, आणि निवाडा झाल्याबाबतची नोटीस पाठवली गेली तेव्हा नव्हे.

७. पुनर्विचारासाठी प्रकरण संदर्भ न्यायालयाकडून परत आल्यानंतर उच्च न्यायालयाने प्रकरणाची सुनावणी पुन्हा सुरू केली. कालमर्यादेच्या मुद्द्याबाबत पुन्हा एकदा वादग्रस्त युक्तिवादाचे परीक्षण करून, उच्च न्यायालयाने दि. १४.०७.२०१४ रोजी असा निष्कर्ष दिला की, अपीलार्थींनी भरपाई वाढीकरिता केलेली संदर्भ विनंती ही कालमर्यादेबाह्य होती. यामध्ये खालीलप्रमाणे मत व्यक्त करण्यात आले:

१०. श्री. के. एच. देशपांडे, विद्वान वरिष्ठ वकील यांनी मांडलेला पुढील युक्तिवाद असा होता की, संदर्भ विनंतीत कोणती आव्हाने घालायची किंवा कोणती कारणे द्यायची याचे विवरण फक्त निवाड्याची प्रमाणित

> प्रत प्राप्त झाल्यानंतरच शक्य होते, आणि दि. २८ डिसेंबर, १९८७ रोजी भरपाई मिळविण्याकरिता जमीन संपादन अधिकाऱ्याच्या कार्यालयात केलेली भेट, ही निवाड्याच्या तपशीलाची माहिती मिळाल्याचे गृहीत धरता येणार नाही. **ही बाब निर्विवाद आहे की सर्व मागणीदारांनी २८ डिसेंबर १९८७ रोजी भरपाई स्वीकारलेली होती, आणि त्यामुळे बांधीलपणे व प्रत्यक्षदृष्ट्या असे गृहित धरले जाते की त्यांना निवाड्याच्या आशयाची व तपशीलांची माहिती मिळाली होती.**

८. वरील आक्षेपित आदेशाने असंतुष्ट होऊन, अपीलार्थीने या न्यायालयात अपील दाखल केले आहे.

९. या दिवाणी अपीलांमध्ये मांडण्यात आलेला मुख्य युक्तिवाद असा आहे की, १९८४ च्या जमिनी अधिग्रहण कायद्यातील कलम १२(२) नुसार अपीलार्थीला निवाड्याची वैध सूचना देण्यात आली होती काय ?

१०. अपीलार्थ्यांच्यावतीने सादर करणाऱ्या विद्वान वकील कु. बंसुरी स्वराज यांनी ***प्रेमजी नथू वि. गुजरात राज्य व अन्य*** **(२०१२) ५ *एससीसी* २५०** या निर्णयावर अवलंबून युक्तिवाद केला, ज्यामध्ये या न्यायालयाने पुढीलप्रमाणे निरीक्षण केले आहे:

> २०. वरील परिस्थितीच्या प्रकाशात, संदर्भ न्यायालयाने घेतलेला आणि उच्च न्यायालयाने मान्य केलेला निष्कर्ष की अपीलार्थीने सादर केलेली

विनंती कालमर्यादेबाह्य आहे, कायदेशीरदृष्ट्या टिकाऊ आहे की नाही, हे पाहणे आवश्यक आहे.

२१. **अपीलार्थीने भारतीय भूसंपादन अधिनियम, कलम १८(१) अंतर्गत सादर केलेल्या अर्जातील परिच्छेद २ मधील निवेदनांचे बारकाईने वाचन केल्यास असे दिसून येते की, कलम १२(२) अंतर्गत जिल्हाधिकाऱ्याने दिलेली नोटीस त्यांना दि. २२-०२-१९८५ रोजी प्राप्त झाली होती. त्यानंतर त्यांचे वकील यांनी निवाड्याची प्रमाणित प्रत मिळवली आणि दि. ०८-०४-१९८५ रोजी न्यायालयाकडे संदर्भ करण्यासाठी अर्ज सादर केला. याचा अर्थ असा की, सदर नोटीशीसोबत निवाड्याची प्रत अपीलार्थीस पाठविण्यात आलेली नव्हती आणि त्याशिवाय अपीलार्थीस वैधरित्या संदर्भासाठी अर्ज करता आला नसता.**

२२. राज्य सरकारकडून संदर्भ न्यायालयासमोर असे कोणतेही पुरावे सादर करण्यात आले नाहीत, की जिल्हाधिकाऱ्याने पाठविलेल्या नोटीशीसोबत निवाड्याची प्रत अपीलार्थीस देण्यात आली होती. दुर्दैवाने, मुद्दा क्र. ३ चा निर्णय घेताना संदर्भ न्यायालयाने या बाबीकडे पूर्णतः दुर्लक्ष केले आणि केवळ यांत्रिक पद्धतीने असा निष्कर्ष काढला की ०८-०४-१९८५ रोजी सादर करण्यात आलेला अर्ज हा कलम १८(२)

(ब) मध्ये नमूद केलेल्या कालमर्यादेच्या बाहेर आहे. एकल न्यायाधीशांनी देखील, जिल्हाधिकाऱ्याने कलम १२(२) अंतर्गत दिलेल्या नोटीशीसोबत निवाड्याची प्रत दिलेली नव्हती, ही बाब विचारात न घेता संदर्भ न्यायालयाने घेतलेल्या भूमिकेला अनुमोदन देताना गंभीर चूक केली आहे.

(ठळक भर देण्यात आलेला आहे.)

११. शासनाच्यावतीने उपस्थित असलेल्या विद्वान वकीलांनी वरील कायदेविषयक तत्त्वाचा वाद केला नाही. त्यामुळे आमचे मत आहे की वरील निरीक्षणे हे प्रकरण संपूर्णपणे लागू पडते, कारण ४.१२.१९८७ रोजीची नोटीस ही निवाड्यासह जोडलेली नव्हती. या प्रकरणात, दि. ४.१२.१९८७ च्या पत्राद्वारे, भूसंपादन अधिनियमाच्या कलम १२(२) अंतर्गत निवाड्याची वैध नोटीस समजली जाऊ शकत नाही, जोपर्यंत अपीलार्थ्यास निवाड्याची प्रमाणित प्रत प्राप्त झालेली नव्हती, आणि ती त्यांना दि. ०३.०२.१९८८ रोजी मिळाली. म्हणूनच, भरपाई वाढवून मिळविण्यासाठी दाखल केलेला संदर्भ, कालमर्यादेबाह्य ठरत नाही.

१२. या प्रकरणातील परिस्थिती आणि तथ्ये लक्षात घेता, कालमर्यादेच्या मुद्द्यावर उच्च न्यायालयाचा आदेश रद्द करण्यात येत असून, प्रकरण मुख्यत्वे करून भरपाईच्या रकमेच्या प्रमाणासंबंधी नव्याने गुण-दोषाच्या आधारे विचारार्थ परत पाठविण्यात येत

आहे. दीर्घ प्रलंबितता लक्षात घेता, उच्च न्यायालयास विनंती करण्यात येते की सदर प्रकरणाचा तात्काळ निकाल लावावा.

१३. वरीलप्रमाणे या अपीले निकाली काढण्यात आली.

दिवाणी अपीले क्र. ६००६ - ६००७ / २०१८

(एसएलपी (दि) क्र. १६३३९-१६३४०/२०१८ मधून उद्भवलेली)

(एसएलपी (दि) क्र..... सीसी क्र. १७१८७/२०१४ मधून उद्भवलेली)

१४. विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्यास अनुमती देण्यात येते.

१५. प्रथम अपील क्र. ३५/१९९६ मधून उद्भवलेल्या विशेष अनुमती याचिकेमधील उत्तरवादी क्र. ३ चे नाव वगळण्याबाबतचा अर्ज मंजूर करण्यात येतो.

१६. अनुमती दिली.

१७. कारण ही अपिलेही दि. १४.०७.२०१४ रोजी उच्च न्यायालय, मुंबई (नागपूर खंडपीठ) यांनी दिलेल्या त्याच आक्षेपित न्यायनिर्णय व आदेशाविरुद्ध दाखल करण्यात आली असून त्याच कायदासंमत मुद्द्यांवर आधारित आहेत, त्यामुळे वरील चर्चेच्या अनुक्रमे या अपीले निकाली काढण्यात येत आहेत.

अपिले निकाली काढण्यात आली.

X-X-X-X

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x